

Кәрібаев Б.Б.
**Қазақ хандығы
дәуіріне сипаттама**

Мақалада автор қазіргі Қазақстан аумағында ежелгі замандардан XV ғасырдың ортасына дейін 20-дан аса мемлекеттер мен мемлекеттік құрылымдардың болғанын, олардың бәрі еліміз тарихындағы мемлекеттіктің даму үрдісі екендігін айта келе, Қазақ хандығы олардың заңды жалғасы деп ой түйеді. Қазақ хандығы өмір сүрген XV ғ. ортасы мен XVIII ғ. басы аралығындағы тарихи дәуірді хандық дәуір дей отыра, оның өз ішінде бірнеше кезеңдерге бөлінетіндігіне назар аударады. Әр кезеңге қысқаша сипаттамалар беріп, олардың ең басты ерекшеліктері мен белгілерін атап өтеді. Оның ішінде Қазақ хандығының құрылуы кезеңіне, оның сатыларына тоқталған. Сондай-ақ хандықтың құрылуының Қазақстан тарихындағы алатын маңызына да көңіл аударады.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, хандық дәуір, кезеңдер, хандар, Керей мен Жәнібек, Әбілқайыр хан, Қасым хан, Тәуке хан.

Karibayev B.B.
**Characteristic of the era
of the Kazakh Khanate**

The author describes the presence of more than 20 states and tribal associations that existed on the territory of Kazakhstan from ancient times until the middle of the fifteenth century, which played an important role in the process of formation of the Kazakh Khanate, as the author claims that the Kazakh Khanate is the legal successor of these states and tribal association.

During the period of the Kazakh Khanate from the fifteenth century to the middle of the XVIII century, the author highlights the existence of several stages of Khan's . The author gives a brief description of each stage, and highlights their features. The author also dwells on the process of formation of the Kazakh Khanate. Thus, the author highlights the importance of development of Khanate, in the context of the history of Kazakhstan

Key words: Kazakh Khanate , The Khanate period , periods , khans, Kerey and Janibek , Abul khair khan , Kasim khan , Tauke khan.

Кәрибаев Б.Б.
**Характеристика эпохи
Казахского ханства**

В статье говорится о наличии более 20-ти государств и племенных объединений, существовавших на территории Казахстана с древних времен до середины XV века, которые сыграли важную роль в процессе становления Казахского ханства. Также автор утверждает, что казахское ханство является законным продолжателем данных государств и племенных объединений.

В период существования Казахского ханства, с XV века до середины XVIII века, автор выделяет о существовании нескольких этапов ханской эпохи. Автор дает краткую характеристику каждого этапа и выделяет их особенности. Также автор останавливается на процессе образования Казахского ханства. Таким образом, автор выделяет значимость образования ханства в контексте истории Казахстана.

Ключевые слова: Казахское ханство, период ханства, периоды, ханы, Керей и Джанибек, Абулхаир хан, Касым хан, Тауке хан.

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ДӘУІРІНЕ СИПАТТАМА

Қазіргі Қазақстан аумағы мен оған іргелес аймақтарда б.з.д. I мыңжылдықтың басынан б.з. II мыңжылдығының ортасына дейін Қазақ хандығын қоспағанда, 20-дан астам мемлекеттер мен мемлекеттік құрылымдар, саяси бірлестіктер өмір сүріп келген. Қазақстанның ежелгі тарихындағы сақ, ғұн, үйсін, қаңлы мемлекеттіліктерінің, ерте орта ғасырлардағы Түрік, Батыс Түрік, Түргеш, Қарлұқ, Оғыз, Қимақ, Қыпшақ, Қарахандар мемлекеттерінің, одан кейінгі Алтын Орданың, Ақ Орда мемлекеттерінің тарихы – Қазақстан аумағындағы мемлекеттіліктің жалпы тарихы болып саналады. Мемлекеттердің атауы әртүрлі болса да, оларға тән ортақ нәрсеге бір территория мен сол территорияда өмір сүрген ру-тайпалар мен тайпалық бірлестіктердің тегі мен тілі, шаруашылығы мен мәдениеті, діни-рухани өмірлерінің ортақтығы жатты. XIII ғасырдың басына дейінгі мемлекеттердің бәрінің атауы мемлекетті құруда басты рөл атқарып, билеуші әулеттерді шығарып отырған тайпалар атауларымен байланысты болып келсе, Қазақ хандығы алғаш рет қазақ халқының құрамына енген тайпалардың бірінің емес, барлық тайпаларға ортақ атаумен атала бастайды. Бұл дегеніміз – Қазақ хандығын бір тайпаға емес, көптеген туыс тайпалардың бірігуінің нәтижесінде пайда болған жаңа этноқауымдастық немесе жаңа этнос атауына қатысты екендігін көрсетеді.

Қазақ хандығына дейінгі еліміздің аумағында болған мемлекеттер мен мемлекеттік құрылымдар Қазақстанның ежелгі және орта ғасырлардағы тарихында ерекше рөл атқарып, үлкен маңызға ие болған. Олардың еліміздің мемлекеттік тарихында өзіндік алатын орны, қалдырған іздері бар. Бұл мемлекеттер мен мемлекеттік құрылымдар – уақыт пен кеңістік тұрғысынан алғанда Қазақстан аумағында бірін-бірі ауыстырып, бірінің орнына екіншісі келіп отырған және бір уақыт ішінде қатар өмір сүрген мемлекеттер болып саналады. Олардың тікелей мұрагері ретінде XV ғасырдың ортасында тарих төріне көтерілген Қазақ хандығы қазақ халқының ұлттық сипаттағы төл мемлекеті болды. Ол біртұтас мемлекеттік құрылым ретінде 250 жылдай, ал одан кейін бытыраңқылық күйде тағы да 100 жылдан астам өмір сүреді. Тек XIX ғасырдың 20-шы жылдарында ғана тарихтың көшіне ере алмай, біржолата тарихтың еншісіне қалады.

Қазақ хандығы өмір сүрген тарихи кезең еліміздің тарихында – Қазақ хандығы дәуірі немесе жай ғана хандық дәуір деп аталады. Бұл дәуір өз ішінде бірнеше кезеңдерге бөлінеді. Әр кезеңнің тарихымызда алатын өзіндік орны мен маңызы бар.

Біз осы жұмысымызда Қазақ хандығының біртұтас мемлекеттік құрылым дәуіріндегі кезеңдеріне, яғни XV ғасырдың ортасынан XVIII ғасырдың басына дейінгі кезеңдеріне қысқаша сипаттама беруді жөн көріп отырмыз.

Қазақ хандығының тарихындағы алғашқы кезең – хандықтың құрылу кезеңі. Еліміздің тарихында оның алатын орны өте ерекше, маңызы жоғары болып саналады. Хандықтың құрылуы Қазақстан аумағында ежелгі замандардан бері үзілмей үздіксіз жүріп келген барлық тарихи процестер мен XIV-XV ғасырлардағы Шығыс Дешті Қыпшақ аумағы мен оған көршілес аймақтардағы саяси құрылымдар дамуының заңды қорытындысы болып есептеледі. Сонымен бірге бұл маңызды оқиға мемлекеттіліктің дамуындағы да белесті бір кезең болуымен ерекшеленеді. Осы аталған маңыздылықтарды жеке-жеке талдап, қарастыралық.

Қазақ хандығының құрылуы бір оқиғамен және бір мезетте жүзеге асқан саяси үрдіс емес, керісінше, 10 жылдан астам уақытқа созылып, өз ішінде оқиғалардың дамуына қарай бірнеше сатыға бөлінген. Бөлініп кету – хандықтың құрылуындағы алғашқы және маңызды қадам болса, Әбілқайыр хан қайтыс болғаннан кейін көп ұзамай Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында Қазақ хандығының билігінің толық және түпкілікті орнауы – хандықтың құрылуының аяқталғанын көрсетеді. Осы екі аралықтағы әрбір оқиға хандықтың құрылуы барысын кезеңдерге немесе сатыларға бөлуге мүмкіндік береді.

Бірінші сатыға – Керей мен Жәнібектің Әбілқайыр ханнан бөлініп кетіп, Моғолстанның батысындағы Шу өңіріне келуі [1, 110-б.] және Керейдің хан болып сайлануы жатады [2, 353-б.]. Хронологиялық тұрғыдан алғанда бірінші саты – 1457 жылдың күзінің соңы қысының басы мен 1458 жылдың көктемі аралығын қамтиды. Керейдің хан болып сайлануымен Қазақ хандығының құрылу барысындағы бірінші кезеңді аяқталды деуге болады.

Шарты түрде екінші сатыға – 1458 жылдың көктем айларынан – 1461/62 жылға дейінгі, яғни Есенбұға хан қайтыс болғанға дейінгі аралық жатады.

Осы аралықта Қазақ хандығының қалыптасуы барысындағы маңызды оқиғаларға мыналарды жатқызамыз. Моғолстанның батыс жағында мемлекет құрып алған ордаежендік тайпалар

қатарына Әбілқайыр ханға наразы немесе оған қарсы шыққандар бірте-бірте келіп қосыла бастайды. Бұл өз кезегінде Әбілқайыр ханның күшін одан әрі әлсіретсе, Керей мен Жәнібектің қуатын арттыра түседі.

Қазақ хандығының құрылуы кезіндегі үшінші сатыға 1461/62-1469/70 жылдар аралығы жатады. 1461/62 жылы моғол ханы Есенбұғаның қайтыс болуымен және оның мұрагері Досмұхаммедтің хан тағына келуімен Моғолстанның ішкі саяси өмірінде күрделі өзгерістер жүреді де, ол өзгерістер Қазақ хандығына да ықпал етеді [1, 115-б.]. Досмұхаммед ханның ішкі және сыртқы саясатындағы тұрақсыздық қазақ билеушілерінің оның саяси қарсыласы Жүніс ханмен жақындасуына мүмкіндіктер береді. 1469/1470 жылы моғол ханы Досмұхаммед ханның, «көшпелі өзбектер» елінің билеушісі Әбілқайыр ханның қайтыс болуы [3, 171-б.] – Қазақ хандығының құрылу кезеңіндегі соңғы сатыға жол ашады.

Біз Қазақ хандығының құрылу кезеңіндегі соңғы, төртінші сатыға Әбілқайыр хан қайтыс болғаннан қазақ билеушілерінің Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында билігі толық орныққанға дейінгі аралықты жатқызамыз. 1-2 жылға созылған соңғы сатыда Қазақ хандығы Шығыс Дешті Қыпшақ аумағынан шибанилық әулеттің билігін толығымен ығыстырып, өздерінің биліктерін орнатады. Белгілі зерттеуші Т.И. Сұлтанов бұл жөнінде былай деп тұжырымын береді: «Өзбек Ұлысының көп бөлігіндегі билік Керей мен Жәнібектің және олардың жақтастарының қолына өтті. Жазба дерек мәліметтерін терең талдау бұл тарихи оқиғаның 875 (1470-1471) жылы болғандығын көрсетеді» [4, 129 б.].

Қазақ хандығының құрылуының Қазақстан тарихында алатын маңызы өте зор. Оның саяси, этникалық, рухани, мәдени маңыздарын көрсету арнайы зерттеуді қажет етеді. Осылардың бәрін қысқаша ғана айтсақ, Қазақ хандығының құрылуымен қазақ атты этнос пен «қазақ» деген этноним дүниеге келеді [1, 110-б.], Шығыс Дешті Қыпшақ аумағы «Қазақстан» деген атаумен атала бастайды [5, 180-б.], тарихымызда Қазақ хандығы өмір сүрген дәуір – хандық дәуір деген атауға ие болады.

Қазақ хандығының тарихындағы келесі кезеңдерге хандықтың нығаю, уақытша әлсіреу, қайта күшею, «тектірес», жоңғарлармен алғашқы күрестер деп аталатын кезеңдер жатады.

Хандықтың нығаю кезеңіне XV ғасырдың соңғы ширегі мен XVI ғасырдың алғашқы ширегі аралығындағы жарты ғасырлық уақыт жатады. Бұл жылдары Қазақ хандығын Бұрындық хан, одан кейін атақты Қасым хан басқарады.

Осы жылдары Қазақ хандығы Сырдария өзенінің орта ағысы бойындағы қалалар мен өңірлер үшін ұзаққа созылған күрестер жүргізіп, Қасым ханның билік құрған жылдары ол жеңіспен аяқталады. Қасым хан қазақ елінің шекарасын батыста Еділ, оңтүстікте Сыр өзендеріне дейін ұлғайтады. Халықтың саны бір миллионнан асады [1,306-б.]. «Қасым ханның қасқа жолы» атты заң – Қазақ хандығында біртұтас құқықтық кеңістіктің болғандығын көрсетеді.

1521-1538 жылдар Қазақ хандығының тарихында әлсіреу кезеңі деген атауға ие. Бұл жылдары ішкі саяси алауыздықтар мен тақ үшін күрестер хандықты әлсіретіп, оның беделін төмендетеді. Мамаш хан тақ үшін болған күрестің құрбаны болса, Тахир хан тұсында алауыздықтар күшейіп кетеді. Ал оның қайтыс болуымен қазақ жерінің үш аймағында келте хандар пайда болады. Батыс бөлікте Ахмет хан, орталық бөлікте – Тоғым хан, Жетісуда – Бұйдаш ханның билігі орнайды. Сыртқы жаулармен күресте Қазақ билеушілері жеңілістен көз ашпайды. Осы жылдары тек қана 60-тан астам қазақ хандары мен сұлтандары сыртқы жаулармен болған әртүрлі шайқастарда қаза табады. Қазақтар жерінің көп бөлігінен айырылады. Бұл жағдайды Мұхаммед Хайдар Дулати « [бұл жерде] қазақтар қалмады десе де болады» деп жазады [1,111 – б].

XVI ғасырдың 40-90-шы жылдары аралығы тарихымызда қайта өрлеу, қайта күшею жылдары деген атауға ие. Хакназар, Шығай, Тәуекел хандардың ішкі-сыртқы саясаттары хандықтың бұрынғы қуатын қалпына келтіруге бағытталды және ол саясат өз жемісін береді. Сол ғасырдың соңына таман Қазақ хандығы бұрынғы Қасым хан кезіндегідей шекарасын қалыптастырады. Бұрынғы Яссы қаласы Түркістан атанып, хандықтың тұрақты саяси орталығына айналады.

Хандықтың тарихындығы келесі кезеңді шартты түрде текетірес жылдар деп атауға болады. Түркістандағы Есім хан мен Ташкендегі Тұрсын хан арасындағы күрестер – осындай атауға лайық. Бұл күрестің ақыры Тұрсын ханның өлтірілуімен және көп ұзамай 1628 жылы Есім ханның қайтыс болуымен аяқталады.

Бұдан кейінгі 1628-1652 жылдар – жоңғарлармен алғашқы күрес жылдары деп аталады. Есім ханның ұлдары Жәнібек хан, одан кейін Жәңгір хан осы жылдары билікте болып, 1635, 1643, 1652 жылдары қазақ елінің шығыстағы жаңа қарсыласы – Жоңғариямен алғашқы күрестерін жүргізеді.

Қазақ хандығының тарихындағы Жәңгір ханнан Тәуке хан билікке келген жылға дейінгі кезеңді «белгісіз жылдар» деуге болады. Тарихымызда бұл жылдары кімдердің хан болғаны шынында да белгісіз, тарихи оқулықтарда бұл жылдар жабық жатыр.

Біртұтас Қазақ хандығының соңғы кезеңі Тәуке ханның билік құрған 1680-1715 жылдармен байланысты. Бұл жылдарды өзіне дейінгі және өзінен кейінгі жылдармен салыстырғанда «алтын ғасыр» деп атайды. Осы жылдары қабылданған «Жеті жарғы» заңы ел ішіндегі, қоғамдағы әртүрлі жағымсыз қылықтар мен іс-әрекеттерді болдырмауға, билікті құрметтеуге, елді сыртқы жаулардан қорғауға бағытталып, адамдардың құқықтары мен міндеттерін нақтылайды. Тәуке ханнан кейін 1723-1726 жылдары болған «Ақтабан шұбырынды» оқиғалары Тәуке хан тұсында қазақ халқы үшін нағыз «алтын ғасыр» заманының болғанын көрсетеді.

Бұған дейін айтып өткеніміздей, Тәуке ханнан кейін Қазақ хандығының тарихында 100 жылдан астам уақытқа созылған бытыраңқылық дәуір басталады. Ол дәуірдің соңы Қазақ хандығының толық күйреуімен аяқталады.

Осылайша, XV-XVIII ғасырлар аралығын қамтыған Қазақ хандығы дәуірі Қазақстан тарихында ерекше орын алады. Осы дәуірде ұлттық сана өсіп, халықтың өзіндік, тек өзіне ғана тән ерекшеліктері айқындалады. Тіліміз түрік тілдер тобы ішінен оқшауланып, ұлттың тіліне айналды. Халқымыздың тарихи санасында өшпестей із қалдырған атақты хандар мен сұлтандар, батырлар мен билер, бектер мен әмірлер, ақындар мен жыраулар, ишандар мен абыздар осы тарихи дәуірде өмір сүреді. Ерлік пен елдікті паш еткізген небір айтулы тарихи оқиғалар осы дәуірдің еншісінде жатыр.

Әдебиеттер

- 1 Мұхаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди. (Хақ жолындағылар тарихы). – Алматы, 2003. -616 б.
- 2 Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар. //Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) / Сост.: С.К.Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А.Пищулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата, 1969. – 652 с. (Одан әрі - МИКХ)

- 3 Тарих-и Абу-л-хайр-хани. //МИКХ.
- 4 Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. – Алматы, 2001.
- 5 Бадаи ал-Вакаи. //МИКХ.

References

- 1 Muhammed Haidar Dulati. Tarih-i Rashidi. (Hak zholyndagylar tarihy). – Almaty, 2003. -616 b.
- 2 Bahr al-asrar fi manakib al-ahiar. //Materialy po istorii Kazahskikh hanstv XV-XVIII vekov (Iz vlecheniya iz persidskikh i turkskikh sochinenii) / Sost.: S.K.Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A.Pishulina, V.P. Iudin. – Alma-Ata, 1969. – 652 s.(Odan ari - MIKH)
- 3 Tarih-i Abu-l-hair-hani. //MIKH.
- 4 Sultanov T.I. Podniyatye na belo i koshme. Potomki Chingiz-hana. – Almaty, 2001.
- 5 Badai al-Vakai. //MIKH.